

*L'ALPI a través del segle XX (1910-1976).
A propòsit d'una publicació recent*

José Enrique Gargallo Gil

68

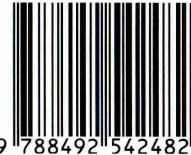
Valencians, mallorquins i catalans
a les Corts de Cadis

2011

Manuel ARDIT / Mariano CASAS / M. Lluïsa CASTILLO BAYO /
José Enrique GARGALLO GIL / Germán RAMÍREZ ALEDÓN /
Lluís ROURA I AULINAS / Antoni SÁNCHEZ I CARCELÉN /
Josep Ramon SEGARRA ESTARELLES / Lluís Ferran TOLEDANO
GONZÁLEZ / Joaquín VARELA SUANZES-CARPEGNA

editorial afers

ISBN: 978-84-92542-48-2

9 788492 542482

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona

L'ALPI a través del segle XX (1910-1976). A propòsit d'una publicació recent

«El testimonio de los protagonistas de la historia es siempre muy importante y gracias al conjunto de cartas recogidas en este volumen tenemos noticias de primera mano que constituirán en el futuro inmediato una fuente imprescindible para la historiografía lingüística española.» (p. 11).

El passatge correspon a la «Presentación» (pp. 11-14) del llibre, a càrrec de José Jesús de Bustos Tovar (Fundación Ramón Menéndez Pidal), qui veu en l'ALPI un «proyecto científico ambicioso, que estuvo rodeado de mil incidentes, de los cuales el mayor de ellos fue la gran tragedia de la guerra civil española». La relació epistolar al seu voltant testimonia més de mig segle d'història científica i peripècies humanes —ciència i humanitat— al voltant d'aquesta magna empresa que havia de descriure l'estat de les varietats geogràfiques de la Pell de Brau a mitjan segle XX segons els mètodes tradicionals de la geolingüística romànica.

Amb l'aclaridor títol d'«Origen, desarrollo y razones de un proyecto frustrado» (pp. 17-46), els curadors d'aquesta correspondència ofereixen una mena d'introducció en què preparen el lector per resseguir l'evolució del projecte i les relacions humanes entre els diferents «personatges» de la història —relacions que el temps i circumstàncies diverses van anar complicant, i fins i tot deteriorant— al llarg de més de mig segle: des de la carta de Ramón Menéndez Pidal, mentor inicial de l'ALPI, a

Santi CORTÉS i Vicent GARCÍA PERALES («Introducción, selección y notas») (2009): *La historia interna del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Correspondencia (1910-1976)*, PUUV, València, 514 pp.

Unamuno (1910) fins a l'esllanguiment definitiu de l'esperança en la continuïtat del solitari volum (de fonètica) publicat el 1962, que es trasllueix en la darrera carta (1976) adreçada per un dels membres de l'equip, Lorenzo Rodríguez-Castellano, al director i ànima del projecte, Tomás Navarro Tomás; un ancià Navarro Tomás, apartat de la península arran de l'exili i progressivament distanciat del seu atlas peninsular. Sobre el desgast progressiu dels lligams entre els «atlàntics» (com s'anomenaven familiarment entre ells mateixos els col·laboradors de l'atlas) al llarg del temps, val la pena llegir el següent passatge, de la p. 18 d'aquesta part introductòria: *«Por supuesto, a través de estas cartas se verá el alcance de dicha relación convivencial. Sin embargo, es necesario advertir que si bajo la dirección de don Tomás Navarro Tomás se trabajó con la eficacia y el espíritu reinantes en el CEH [Centro de Estudios Históricos], posteriormente, no se respetaron estos principios ni se aceptaron determinadas aspiraciones, con lo cual no siempre se produjo un entendimiento constructivo, de manera que hubo desencuentros y brotaron sentimientos de recelo.»*

La selecció de 322 cartes d'aquest epistolari, d'un total recollit de més d'un miler, s'organitza en sis apartats. El primer, centrat en els orígens i la primera fase de recollida de materials, mostra entre altres aspectes un Navarro Tomás itinerant per Europa i Amèrica, que en període de formació es carteja amb el mestre Pidal; i arriba fins a 1937, poc després de l'esclat de la Guerra Civil. El segon corre paral·lel a la guerra i al primer franquisme, amb Navarro ja a la seva nova terra d'acollida, els Estats Units d'Amèrica, des d'on no tornaran els materials de les enquestes de l'ALPI fins al 1951, de la mà dels deixebles Sanchis Guarner i Rodríguez-Castellano (i és precisament en aquest any que es tanca el segon període del recull). La dècada dels cinquanta és el lapse cronològic més dens pel que fa a la correspondència epistolar: el tercer apartat (1951-1956) mostra el difícil camí cap a l'entesa final amb la representació portuguesa de l'atlas (així, la d'Aníbal Otero, per part de Galícia, amb l'emergent Luís Filipe Lindley Cintra, professor a la Universitat de Lisboa), com també l'acabament de l'arreglada de materials. El final de la dècada dels cinquanta, que ocupa l'apartat quart (1957-1959), anirà acompanyat d'una creixent dispersió d'esforços a l'entorn de la cartografia definitiva de l'obra: la instal·lació de l'oficina de l'ALPI a Mallorca, amb un Sanchis cada cop més distant d'Otero i de Rodríguez-Castellano; la delicada qüestió de la presència o no del nom de Navarro Tomás o d'algun dels membres de l'equip a la portada de l'obra —acabarà per imposar-se el criteri de l'anonimat formal, tal com desitjava el mestre per tal de distanciar-se d'una publicació derivada del CSIC franquista—; i, encara, el IX Congrés Internacional de Lingüística Romànica organitzat a Lisboa per Cintra, una ocasió frustrada de presentar el primer volum de l'ALPI davant la comunitat de la romanística internacional. El cinquè apartat (1959-1962) assisteix a l'anelhada publicació del volum de fonètica, precedida de no poques mostres de desavinença entre alguns «atlàntics». L'apartat final (1962-1976) certifica la manca de continuïtat del projecte, amb un solitari volum que va ser presentat al següent Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques, a Estrasburg

(1962), mentre que els materials de les enquestes havien de quedar disgregats, com els seus custodis atlàntics (Otero, Rodríguez-Castellano, Sanchis), en diversos llocs de la península (Santiago, Oviedo; Barcelona i posteriorment Elx), alhora que anava quedant imprès sobre paper epistolar un rastre de desconhort científic i humà; així, en el silenci de Sanchis als darrers anys, en bona part segurament a causa de l'anonimat simbòlic que Navarro Tomás va imposar a la part més visible del primer volum, la portada.

Cal destacar, en qualsevol cas, la ferma companyonia que destil·len les cartes bescanviades entre els dos enquestadors i representants del domini català, Sanchis i Francesc de Borja Moll, que compartiren penes i alegries tant a la península com a Mallorca (ací, amb l'especial lligam de l'altra gran obra compartida, el DCVB). Així ho manifesten molts tocs subtils, de fina ironia, d'intel·ligent humor, de complicitat guanyada a còpia d'anys.

Entre les cartes de l'epistolari, majoritàriament escrites en castellà¹, n'hi ha un parell en català, anteriors a la guerra, entre Sanchis i Moll. En una que aquell li adreça a aquest des de Madrid el 1934, hi llegim: «Poncio, Espinosa i Otero són ara per Galícia. El comte de la Vinaza i els altres companys m'encarreguen que et salude» (p. 87); amb dues crides a nota inserides respectivament darrere «Poncio» i «comte de la Vinaza», que reproduïxo a continuació: «'Poncio' es la designación utilizada por Sanchis Guarner para referirse a Navarro Tomás en tanto que máximo representante del ALPI. [nota 70]

»No es probable que se refiera a A. [Aníbal] Otero, quien, en su aldea natal, Barcia, poseía tierras labriegas y tal vez se dedicaba al cultivo de la vid. Más probablemente debe tratarse de alguien que en las juergas madrileñas de los 'atlánticos' debió de caracterizarse por su afición al vino. [nota 72]»

D'altra banda, cal subratllar molt especialment l'impacte de la Guerra Civil i el trasbals esfereïdor dels primers anys de la postguerra, com revelen nombrosos testimonis del llibre: «en el transcurso de una entrevista realizada el 18-II-1937 en Cuba para la revista Cultura gallega, de La Habana, don Ramón, al referirse precisamente a Aníbal Otero y sus encuestas en el Norte de Portugal, se enteró (...) de la detención del filólogo... [nota 110, p. 115; a propòsit d'una carta —la 55— de Menéndez Pidal].

»Querido Moll: He tenido que romper una carta en italiano que te había escrito pues me informan de la censura que no admiten más lengua que el romance castellano. (...) Del Atlas no se sabe nada por ahora. (...) Navarro está en la Spanish Society con Onís y creo que también con Salinas, Montesinos, Américo y Gili Gaya. [/] Cuéntame lo que sepas de los lingüistas de Barcelona. Te estoy muy agradecido por tu aval.» [Amb

¹ «El catalán aparece en la correspondencia (apenas dos cartas) del valenciano Sanchis Guarner con el menorquín Moll, el portugués (cuatro en total) en la de Nobre de Gusmão y Lindley Cintra con Rodríguez-Castellano y Sanchis Guarner, y el inglés (una solamente) en la petición de ayuda económica que Sanchis Guarner y Rodríguez-Castellano dirigen a las fundaciones norteamericanas: Guggenheim y Rockefeller» (pp. 42-43).

(1962), mentre que els materials de les enquestes havien de quedar disgregats, com els seus custodis atlàntics (Otero, Rodríguez-Castellano, Sanchis), en diversos llocs de la península (Santiago, Oviedo; Barcelona i posteriorment Elx), alhora que anava quedant imprès sobre paper epistolar un rastre de desconhort científic i humà; així, en el silenci de Sanchis als darrers anys, en bona part segurament a causa de l'anonimat simbòlic que Navarro Tomás va imposar a la part més visible del primer volum, la portada.

Cal destacar, en qualsevol cas, la ferma companyonia que destil·len les cartes bescanviades entre els dos enquestadors i representants del domini català, Sanchis i Francesc de Borja Moll, que compartiren penes i alegries tant a la península com a Mallorca (ací, amb l'especial lligam de l'altra gran obra compartida, el DCVB). Així ho manifesten molts tocs subtils, de fina ironia, d'intel·ligent humor, de complicitat guanyada a còpia d'anys.

Entre les cartes de l'epistolari, majoritàriament escrites en castellà¹, n'hi ha un parell en català, anteriors a la guerra, entre Sanchis i Moll. En una que aquell li adreça a aquest des de Madrid el 1934, hi llegim: «Poncio, Espinosa i Otero són ara per Galícia. El comte de la Vinaza i els altres companys m'encarreguen que et salude» (p. 87); amb dues crides a nota inserides respectivament darrere «Poncio» i «comte de la Vinaza», que reproduïxo a continuació: «'Poncio' es la designación utilizada por Sanchis Guarner para referirse a Navarro Tomás en tanto que máximo representante del ALPI. [nota 70]

»No es probable que se refiera a A. [Aníbal] Otero, quien, en su aldea natal, Barcia, poseía tierras labriegas y tal vez se dedicaba al cultivo de la vid. Más probablemente debe tratarse de alguien que en las juergas madrileñas de los 'atlánticos' debió de caracterizarse por su afición al vino. [nota 72]»

D'altra banda, cal subratllar molt especialment l'impacte de la Guerra Civil i el trasbals esfereïdor dels primers anys de la postguerra, com revelen nombrosos testimonis del llibre: «en el transcurso de una entrevista realizada el 18-II-1937 en Cuba para la revista Cultura gallega, de La Habana, don Ramón, al referirse precisamente a Aníbal Otero y sus encuestas en el Norte de Portugal, se enteró (...) de la detención del filólogo... [nota 110, p. 115; a propòsit d'una carta —la 55— de Menéndez Pidal].

»Querido Moll: He tenido que romper una carta en italiano que te había escrito pues me informan de la censura que no admiten más lengua que el romance castellano. (...) Del Atlas no se sabe nada por ahora. (...) Navarro está en la Spanish Society con Onís y creo que también con Salinas, Montesinos, Américo y Gili Gaya. [/] Cuéntame lo que sepas de los lingüistas de Barcelona. Te estoy muy agradecido por tu aval.» [Amb

¹ «El catalán aparece en la correspondencia (apenas dos cartas) del valenciano Sanchis Guarner con el menorquín Moll, el portugués (cuatro en total) en la de Nobre de Gusmão y Lindley Cintra con Rodríguez-Castellano y Sanchis Guarner, y el inglés (una solamente) en la petición de ayuda económica que Sanchis Guarner y Rodríguez-Castellano dirigen a las fundaciones norteamericanas: Guggenheim y Rockefeller» (pp. 42-43).

una crida a la nota 3, que reproduïxo tot seguit:] «*Moll escribió al coronel jefe del campo de prisioneros de Salamanca, donde se encontraba detenido Sanchis Guarner, una carta a favor de éste, pero fue denunciado como avalador de un 'rojo peligroso'*» [Carta 57. *M. Sanchis Guarner a F. De B. Moll*; Salamanca, 9 de junio de 1939; «Año de la Victoria»; p. 121]

De tornada a l'apartat introductor (pp. 17-46), voldria destacar encara que Santi Cortés i Vicent García Perales el completen amb indicacions cronològicament posteriors a l'epistolari, com la referida a la mort de Navarro Tomás l'any 1979 a Northampton, a l'exili americà al qual es va aferrar amb la ferma i definitiva voluntat de no tornar a la terra pàtria (p. 40). Segueix una mena d'apèndix sobre «Criterios de selección y edición» (p. 42-45), que inclou els agraïments pertinents; i una relació de «Siglas» (p. 46) de fonts², atles, diccionaris, revistes, etc., acompanyades de les respectives equivalències.

La cura dels editors, modèlica, es percep pertot arreu al llarg de la selecció de les 322 cartes, el gruix de l'obra («Epistolario del ALPI: selección», pp. 47-451). Les intervencions textuais són mínimes i oportunes. Les notes al peu faciliten la lectura i guien el recorregut del lector a través de la intrahistòria filològica i humana de més de mitja centúria: així, en les pinzellades biogràfiques relatives a cada personatge (remitent o destinatari de les cartes, persones al·ludides) en la primera ocasió en què s'esmenta el seu nom; i això explica, per exemple, les nou primeres notes, que il·lustren les figures de Ramón Menéndez Pidal, Miguel de Unamuno, Federico de Onís, Tomás Navarro Tomás, Maurice Grammont, Georges Millardet, Jean-Pierre Rousselot i Jules Gilliéron. Cada carta apareix sota el número corresponent a l'ordre cronològic, precedida de la indicació en cursiva de remitent i destinatari, i seguida de la indicació de la font.

Al llarg de la lectura de l'epistolari, aquest ressenyador ha tingut sovint la impressió d'assistir a un llargmetratge de veus i situacions projectades en una història polifònica, acompanyades sense dissonància ni estridències per les veus en off de Cortés i García Perales. Ja que entrar al detall de cada carta faria la ressenya desmesuradament extensa, inútilment feixuga, em limitaré a transcriure els títols, ben aclaridors també, dels sis grans apartats en què els editors distribueixen l'epistolari: «I. Procesos de gestación, primeras excursiones e interrupción de la guerra civil (1910-1937)» (pp. 51-117; cartes 1 a 56); «II. Reanudación y retorno de los materiales expatriados (1931-1951)» (pp. 121-194; cartes 57 a 116); «III. Entendimiento con Portugal y terminación de las encuestas (1951-1956)» (pp. 197-297; cartes 117-202); «IV. Traslado de los materiales a Mallorca e inicio del proceso de cartografiación. El Congreso de Lisboa (1957-1959)» (pp. 301-354, cartes 203 a 249); «V. Preparativos finales y edición del

² Pel que fa a les fonts, aquesta relació dóna una idea de l'improbe treball de camp dels editors per tal d'aconseguir el material (cartes, imatges) aplegat al llibre. Minuciositat i tenacitat que corroboren múltiples referències en notes a peu de pàgina.

volumen inicial (1959-1962)» (pp. 357-398, cartes 250 a 281); «VI. Etapa final: un proyecto inacabado (1962-1976)» (pp. 401-451, cartes 282 a 322).

El breu «Epílogo» («El ALPI en las últimas tres décadas: un atlas para el siglo XXI», pp. 455-458) del professor David Heap (University of Western Ontario) projecta nova i esperançadora llum sobre el vell projecte de l'ALPI. No deixa de ser curiós que al continent que va acollir el mestre Navarro Tomás, tan lluny de la nostra península, sorgís per part d'aquest investigador canadenc la iniciativa de digitalitzar les imatges dels quaderns originals d'enquesta de l'ALPI, amb l'objectiu de divulgar les dades de l'atles a través del web *www.alpi.cat*. Segons que precisa Heap, aquest web va rebre entre els anys 2003 i 2008 més d'un milió de consultes, amb uns 106.000 visitants procedents de més de cinquanta països, prova evident de l'interès suscitat arreu del món per l'obra d'origen³. D'altra banda, l'epiloguista anuncia un altre projecte que, un segle després de la llavor inicial de l'ALPI, permetrà conèixer als nostres contemporanis la dimensió gegantina de l'atles i la fecunditat dels seus fruits, així com també qüestionar el rastre d'algunes veus crítiques sobre la vàlua d'aquella empresa científica: «A partir del año 2009, el CSIC lidera con otras instituciones un proyecto para elaborar y editar los datos del ALPI. El equipo de investigación lo coordina (...) Pilar García Mouton, y formamos parte del proyecto dialectólogos del gallego y [del] portugués, Xulio Sousa y João Saramago, del catalán, Maria Pilar Perea, y del castellano, Inés Fernández-Ordóñez y yo mismo. La forma de edición del ALPI será, sin embargo, bastante distinta a la del primer tomo de 1962.» (p. 457).

El nou ALPI es donarà a conèixer amb mapes dinàmics dins d'una base interactiva i mitjançant un Sistema d'Informació Geogràfica (SIG), traient així tot el profit dels avenços del nostre temps.

A la part final del llibre trobem un parell d'índexs. En primer lloc, un «Índice de nombres» (pp. 459-466), amb remissions a pàgines i notes, que per la seva quantitat destaquen el paper protagonista dels «atlàntics» Rafael de Balbín Lucas, Luís F. Lindley Cintra, Aurelio M. Espinosa (fill), Francesc de Borja Moll Casanovas, Aníbal Otero Álvarez, Lorenzo Rodríguez-Castellano García, Manuel Sanchis Guarner, juntament amb el mestre Tomás Navarro Tomás i amb el referent primer de la filologia hispànica i de l'ALPI, Ramón Menéndez Pidal. D'altra banda, un «Índice de cartas» (pp. 467-474) permet copsar d'un cop d'ull llocs i dates, remitents i destinataris. A continuació vénen les «Referencias bibliográficas» (pp. 475-482), complement imprescindible. I arriba finalment el colofó d'un «Apéndice fotográfico» (pp. 485-514), amb imatges diverses (fotos, reproducció de mapes, de la portada de l'ALPI, de la d'altres obres dels «atlàntics»), com ara la «foto de família» del 17 d'abril de 1962, que serveix també de portada, en tapa dura, a un llibre d'elegant format, i que ocupa la part superior de la p. 504 de l'apèndix, amb una llegenda per al record: «El 17 de abril de 1962 tuvo

³ Cal dir, però, que el web *www.alpi.cat* no es troba operatiu des de fa un temps. Si més no, al moment de redactar aquesta ressenya (novembre de 2010).

lugar esta comida en el restaurante 'El Comodoro' de Madrid, donde se hizo entrega del primer volumen del ALPI a Don Ramón. En esta fotografía conmemorativa aparecen sentados (de izquierda a derecha): A. Otero, R. Menéndez Pidal y R. De Balbín. De pie: persona no identificada, L. F. Lindley Cintra, L. Rodríguez-Castellano y M. Sanchis Guarner (AFAO)» (= Archivo de la Familia de Aníbal Otero).

En la part inferior de la mateixa pàgina, una imatge molt menys lluminosa mostra Navarro Tomás al costat d'un exemplar de l'ALPI obert per la pàgina de portada⁴. I diu ara la llegenda d'aquesta altra instantània: «*En 1962 T. Navarro Tomás vio realizado uno de sus sueños al recibir el primer volumen del ALPI en su domicilio de Northampton (EE. UU.) (BAZV)» (= Biblioteca Alonso Zamora Vicente).*

⁴ Llegiu pel que fa al cas la carta 285 («T. Navarro Tomás a A. [Alonso] Zamora Vicente; Northampton, 25 de mayo de 1962»): «*Al acusar recibo del ejemplar que me han enviado del primer volumen del Atlas, he dicho a Balbín que usted es, a mi juicio, la persona más indicada para hacer la reseña de esta publicación (...). [/] El volumen es impresionante; tiene una presentación espléndida. Es admirable testimonio de lo que podrá ser la obra completa: una mina inagotable para artículos y monografías filológicas. Esperemos que los tomos sucesivos no tarden tanto en aparecer como el primero»* (pp. 404-405). No em consta que la ressenya sobre el primer volum de l'ALPI, demanada per Navarro Tomás a Zamora Vicente, l'arribés a escriure i publicar aquest altre deixeble seu. Vicent García Perales, a qui he consultat sobre això, tampoc no en té constància. Això sí, el mateix any de la mort de Navarro Tomás, Zamora Vicente (1979) va publicar una semblança pòstuma del seu mestre, segons que es llegeix a la bibliografia d'aquest llibre: «'Tomás Navarro Tomás (1884-1979)', *Boletín de la RAE*, tomo 59, núm. 218, pp. 413-432. Reproducido por R. Salaberria (2007: 43-73): 'Tomás Navarro Tomás, por su último discípulo en España'» (p. 482).